
УДК 801.612-81'367.625

Катерина Тішечкіна (м. Київ)

З ІСТОРІЇ АКЦЕНТУАЦІЇ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ, УТВОРЕНИХ ВІД ДІЄСЛІВ НА -АТИ, -Е / -Є

Стаття присвячена історії акцентуації українських дієприслівників теперішнього часу на -чи, утворених від дієслів на -ати, -е/-є, починаючи від пізньопраслов'янського періоду до нашого часу. Детально проаналізовано випадки розбіжностей у наголошуванні дієприслівників у давніх пам'ятках і в сучасній українській літературній мові із залученням свідчень українських акцентованих пам'яток XVI – XVIII ст., праць з діалектології, у яких наводиться наголошення дієприслівників, та словників української мови.

Ключові слова: *наголос, дієприслівник, акцентуація, акцентна парадигма.*

Акцентологія, наука про наголос, є однією з найменш досліджених галузей українського мовознавства. Зокрема, до цього часу дослідженню акцентуації дієприслівників не приділялося достатньої уваги.

В.Г. Складенко у своїй статті „З історії акцентуації дієприслівників української мови” простежив історію акцентуації в українській мові форми називного відмінку однини жіночого роду тих коротких активних дієприкметників теперішнього часу (згодом дієприслівників на **-чи**), які утворені від дієслівних основ теперішнього часу з суфіксом **-i-** [32].

Мета нашої роботи — простежити історію наголосу українських дієприслівників на **-чи** (колишніх коротких дієприкметників теперішнього часу), утворених від дієслів на **-ати, -е/-є**.

У пізньопраслов'янській мові дієприкметникам, утвореним від дієслів на **-ati, -еть/-jetь**, були властиві три акцентні типи: акцентний тип А (від дієслів з акцентною парадигмою **а**), акцентний тип В (від дієслів з акцентною парадигмою **в**), акцентний тип С (від дієслів з акцентною парадигмою **с**) [33: 170].

Акцентний тип А (з первісним кореневим наголосом) мали дієприкметники *č'ajQtji, *d'ějQtji, *d'yšQtji, *g'ajQtji, *j'ědQtji, *k'ajQtji,

© К.В. ТІШЕЧКІНА, 2009

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2009, № 1

87

*kl'icQtji, *kr'ajQtji, *l'ajQtji, *m'azQtji, *pl'acQtji, *r'ežQtji, *s'ežQtji, *s'urpjQtji, *t'ajQtji, *v'ežQtji та ін. [33: 173 – 174].

Акцентним типом В (з давнім кореневим наголосом) характеризувалися дієприкметники *br'ešQtji, *drémjQtji, *č'ešQtji, *xápjQtji, *x'otjQtji, *kážQtji, *klopòtjQtji, *kolýšQtji, *kQpjQtji *kQšQtji, *kr'ešQtji, *lámjQtji, *lížQtji, *mášQtji, *m'etjQtji, *píšQtji, *skácQtji, *st'onQtji, *st'el'Qtji, *sviščQtji, *ščipjQtji, *šbr'btjQtji, *t'br'btjQtji, *véžQtji, *z'objQtji та ін. [33: 174 – 175].

Акцентний тип С (з первісним кінцевим наголосом) був властивий дієприкметникам *berQtji, *bl'ujQtji, *dajQtji, *kl'ujQtji, *or'Qtji, *perQtji, *rujQtji, *snujQtji, *zovQtji, *ženQtji, *židQtji, *žujQtji та ін. [33: 175 – 176].

В українській мові переважна більшість дієприслівників акцентованого типу А зберігає первісний наголос:

віючи [42: 346; 17];

гаючи [42: 346], «Довго не *гаючись*, Янчі схопивсь, — / Кидати треба голубку» [12 II: 206], «Скажи, що маю я, не *гаючись*, прибуть...» [31 VII: 105], «Пішов, не *гаючись*, — і добре, що пішов...» [31 VII: 160], «...з причастієм святим / До нас, не *гаючись*, нехай прибуде в дім...» [31 VII: 255], «Коли ви церкви хочете служити, / Не *гаючись* мені допоможіть...» [31 VIII: 23], «Болі / утихнуть хай, і ми, часу не *гаючи*, / до відбудови візьмемось» [35 I: 189], *гаючи* [17], але « Ти іди в своїй тривозі, / Не *гаючи* часу...» [21 I: 175];

діючи [17];

діючи [42: 341, 346; 37: 207; 25 I: 391; 17];

їдучи: «І їдуть обоє у місячнім сяйві, / А *їдучи* важко мовчали, / А як до криниці дійшли лісової, / Обоє з сідел позлізали» [39 XV: 121], *їдучи* [11: 161], «І Шевченко згадує казах, / *їдучи* в орошених степах» [31 III: 75], «...Годиться балабончики чіплять, / Лише в далеку *їдучи* дорогу» [31 IV: 126], *їдучи* [17];

каючи(ся) [42: 346], «І жодних скорботах, не *каючись*, / і жодних утрата не зрікаючись» [1 I: 581], *каючись* [17];

кліючи: «Бажав би віки працювать / До миру *кліючи*, щоб люди / Людей спішили розкувать!» [12 I: 99], *кліючи* [11: 172], «Спахнула даль, немов пожегаром, / неначе *кліючи* когось...» [34 VIII: 111], *кліючи* [17];

краючи [42: 346], «Для волів, що весь вік пріли, / Скиби *краючи* й загопи, / І для всякої худоби / Єсть окремі тут вагопи» [39 XI: 305], «Сказав Васюта і зітхнув, наверхи дров сідаючи. / Прихожий ззаду сів, і, сніг сипучий живо *краючи*» [39 XIII: 39], *краючи* [11: 185; 17];

лаючи [42: 346], «...І кочери навкруг огнів / Зібрались, *лаючи* панів...» [31 VI: 19], *лаючи* [17];

маючи [42: 369; 25 I: 761; 17];

пліючи [18: 114, 117; 9: 49, 59 зв., 88, 186 зв.], *пліючи* [2: 356, 359], *пліючи* [30: 16, 522]; «Одного дня вже вниз потало сонце, / Коли на кладовищі Гарісчандра / Побачив жінку вбогую, що трупа / Дити-

ни *пла́чуци* несла» [39 X: 430], «І *пла́чуци* розказувала жінка / Своє бідовання в тяжкій неволі / В брахманця — ошуканця і його / Лихої жінки» [39 X: 431], «Гірко *пла́чуци* старі припали / Коло ліжка Генріха обоє» [39 XII: 303], «По Дунаю штири милі шляху, / Проводжала, *пла́чуци* прошала» [39 XII: 318], «Йдуть, сміючись, *пла́чуци* — / Не о власних силах, — / Мрія — бо тужлива / Їх несе на крилах» [39 XIII: 308], «Згадав про Мишу, що вона казала, / Та й дума *пла́чуци*: «Якби вона була, / Загинути б мені, дурному не дала, / Тенета б всі попрогризала...» [10: 55], «— Так чим же я вам досадив? — / Ягнятко, *пла́чуци*, питає» [10: 71], «Побіг він, *пла́чуци*, шукати вітра в полі; / Нема ні чутки, ні сліда» [10: 193], «Як зростуть, будуть вкупці з отцем при веслі, — / Скажеш, *пла́чуци*: «Ох!! чом вони не малі!» [20 IV: 263], «Харона, *пла́чуци*, прохали. / До його руки простягали, / Щоб взяв з собою на каюк...» [19 I: 131], «В неволі виріс меж чужими, / І, неоплаканий своїми, / В неволі, *пла́чуци*, умру, / І все з собою заберу...» [40 II: 9], «А ти покинула, втекла, / Шукала мати — не найшла, / Та вже й шукати перестала, / Умерла *пла́чуци*» [40 II: 10], «Додому *пла́чуци* прийшла, / І спати *пла́чуци* лягла, / І не вечеряла!..» [40 II: 99], «Села / Минаєш, *пла́чуци*, вночі. / І полем, степом ідучи, / Свого ти сина закриваєш» [40 II: 218], «Там батько, *пла́чуци* з дітьми / (А ми малі були і голі), / Не витерпів лихої долі, / Умер на панщині!..» [40 II: 252], «Хилилась / І слалась, *пла́чуци*, трава; / Високі гнулися дерева... / Додолу гнулися, журились!» [40 II: 391], *пла́чуці* [11: 292], «І я заплавав опівночі / І, гірко *пла́чуци* проснувсь» [12 II: 320], «...Привикне *пла́чуци*... а ти / Аби до шинку однести / Що мав: сиди та пий!» [12 II: 565], «Як махнув їй рукою — бігла *пла́чуци*...» [35 IV: 126], «... і слуги і пани / Цілюють, *пла́чуци*...» [31 VII: 39], «...*пла́чуци*, понахилились люди / Над Стольником...» [31 VII: 53], «Прибігла мати від сусід / і впала, *пла́чуци*, на груди» [34 VII: 171], *пла́чуци* [17], але *пла́чуці* [42: 343; 11: 292]. І. Огієнко вважає, що наголос дієприслівників на **-чи** залежить від місця наголосу третьої особи множини теперішнього часу: коли третя особа множини дієслів має наголос на закінченні, а саме на **-уть/-ють, -ать/-ять**, то в дієприслівнику наголос на суфіксу **-чи**, в інших випадках наголос залишається на тому ж складі, що й у третій особі множини. Ці дві форми дієприслівників на **-чи** сильно впливають одна на одну, витворюючи подвійні форми:

пла́чуці [22: 215];

рі́жучи [42: 369; 17];

сі́плючи: «О, за ними крикнув Жля і Карня, / І поско[чи] по руському краю, / Смагу *сі́плючи* з огняних рогів» [39 XIV: 16], «І пірамідю живою покотив / У далеч, *сі́плючи* пісками в очі зорям...» [31 VII: 244], *сі́плючи* [17];

с'ю́чи [24: 212]; *сі́ючи* [42: 346], «Може, і в сніжних пустелях / fata morgana панує, / марева срібно-блакитні / *сі́ючи* в білих снігах?» [20 I: 309], «Та й люди ж, *сі́ючи*, хоч тратять, а орють: / То дурні, от як ти, несіяні ростуть!..» [13: 61], «Тому-то серед нас новітні ті нагаї / Хо-

дили, *сіючи* розпусту між уми...» [31 VII: 24], «І так над шляхтою зробив рухомий дах / Хреститель, *сіючи* навколо кров і жах» [31 VII: 229], *сіючи* [17];

таючи [42: 346];

чаючи [38: 2/1 зв.]; *чаючи* [17].

Поетичний матеріал XIX – XX ст. показує, що переважна більшість дієприслівників акцентного типу А зберігає первісний кореневий наголос. Наголос же на суфіксальному голосному дієприслівника **гаю́чи** у поезії А. Малишка зумовлено потребою збереження хореїчного розміру твору.

Дієприслівники акцентного типу В досить послідовно зберігають в українській мові давній наголос:

брéшучи: «Не *брéшучи*, тобі скажу. / У вашу сторону я в гості прилітаю, / А летючи сюди, усюди побуваю, / До всього придивлюсь...» [10: 112], *брéшучи* [17];

в'я́жучи [17];

зо́блючи [38: 2/3];

ка́жучи: «І, більш не *ка́жучи* нічого, / Комісара аж до самого / Коня провів і підсадив...» [39 X: 285], «І, не *ка́жучи* нікому й слова, / Сів на муріжку посеред стежки, / Виняв голку, що мені в сорочку / В пазуху встромляла завше мама» [39 XIII: 346], «Він хоч, не *ка́жучи* нічого, / Пустив від себе нас, / Та від'їзд ваш, то смерть для нього» [39 XIV: 302], «...Ну, *ка́жучи* без пишних алегорій, / Як блиснув дев'ятсот і п'ятий рік...» [31 II: 69], «Те *ка́жучи*, коня він не спиняє / і ворогів на всі боки рубає» [31 VIII: 228], «В дорогу рушив, *ка́жучи* одно..» [31 VIII: 229], «І, правду *ка́жучи*, вчували, / Що наступати час настав» [21 III: 451], «вступить *ка́жучи*: «мали ми рацію, вибравши Умань...» [1 I: 500], *ка́жучи* [11: 162; 29: 227; 36: 264; 26: 258; 37: 330; 25 I: 624; 17]. Як вважає В. М. Винницький, дієприслівникові форми, співвідносні з інфінітивами, в яких виступає акцентованим суфікс **-а-**, мають кореневе наголошення:

ка́жучи [6: 400];

клопо́чучи [17];

коли́шучи: «Подивись тепер на матір, / На свою Україну, / Що, *коли́шучи*, співала / Про свою недолю...» [40 I: 221], «Йде, *коли́шучи* в приполі / Сина свого Йвана...» [21 I: 176], *коли́шучи* [37: 356; 25 I: 669; 17];

крéшучи [37: 375; 17];

лі́жучи [37: 393; 25 I: 736; 17];

ме́чучи: «...Скресали танки бруковицю, / Огнем *ме́чучи* вали» [21 I: 261], *ме́чучи* [17];

пі́шучи [27: 10, 138 зв., 153 зв., 157 зв.; 16: 46, 61, 63, 72, 73, 126, 158, 182; 28: 2/24; 38: 2/3 зв., 14/3, 19/2 зв. — двічі, 19/4, 23/2, 24/2 зв., 26/1, 27/1, 28/2 зв., 32/1 зв., 32/2 зв., 33/1, 33/2 зв., 33/4, 35/2 зв., 35/4 зв., 41/1 зв., 46/1 зв., 49/4; 9: 36; 30: 403], *пі́шучи* [27: 44; 16: 179; 38: 28/2 зв.], *пі́сучи* [30: 183]; «Мовиш, що король аж плакав, / *пі́шучи* отсі листи?» [39 XI: 218], «Обдумай добре все, що дух гово-

рить, / Щоб, *тішучи*, рука не заблудила!» [39 XV: 344], «Колись то ще, во время оно, / Помпілій Нума, римський цар, / Тихенький, кроткий государ, / Втопившись *тішучи* закони, / Пішов любенько погулять...» [40 II: 385], «...Хоча недужий він, рука / Перо за дужих двох стиска, / Любовне *тішучи* визнання» [31 VI: 197], «Поєми й прозу *тішучи* для нього, / І, славлячи чесноту у піснях» [31 VIII: 253], *тішучи* [17], але *тишучі* [42: 343]. Свого часу І.Огієнко зазначив, що наголос дієприслівників залишається на тому ж складі, що і в дієсловах у формі третьої особи множини. Тому і дієприслівник *тішучи* (*тішуть*) зафіксовано ним із виключно кореневою акцентуацією [22: 215];

свіщучи: «Та пан, все *свіщучи*, носком / Її в уста штовхнув, аж впала...» [39 X: 333], *свіщучи* [37: 792; 25 II: 522; 17];

скачучи: «Мов голодне стадо, / Воли, аж *скачучи*, так радо / До семінарського порога / Тісняться» [39 X: 189], «Соловієм по дереву *скачучи*, / Попід хмари умомся взносячи, / То би слава про похід сей певно / Гомоніла аж до времен пізніх...» [39 XIV: 8], *скачучи* [17], але *скачучі* [4: 65, 186];

стелячи [17];

стогнучи: «Ридаючи і *стогнучи* над сином, / Цілюючи посинілого трупа, / Розказував нещасний Горісчандра / Своє життя на службі у чандала» [39 X: 431], «І пішов мужик, а хлопець, / З болю *стогнучи*, зібрався / В путь, щоб лицаря шукати, / Що мав біль його пімстити» [39 XII: 131], *стогнучи* [37: 845; 25 II: 623; 17], але «Вони навіть, бідні, ніколи не визнають / Про вас, щирі душі, що стелите путь / Новим поколінням, — *стогнучи* вмирають, / До царства будучого знати не ввійдуть!» [39 XIII: 28], «Все сповнів я по просьбі старого, / І, *стогнучи*, зігнувшись в лук, / Він пішов — і хрипіло у нього / В груді...» [39 XIII: 138];

топчучи: «Вороги / Тікали *топчучи* сніги...» [1 I: 341], *топчучи* [37: 880; 25 II: 692; 17];

хотячи [18 двічі; 14: 66 зв., 112], і *хотячі* [27: 11, 51 зв., 90; 16: 43, 70, 75, 93, 97 — двічі, 119, 135, 142, 162 та ін.; 28: 2/3 зв., 2/5, 3/1, 3/2, 94; 38: 3/2, 4/2 зв., 5/3 зв., 7/4 зв., 8/4, 8/4 зв., 9/3 зв., 13/1 зв. та ін.; 24: 203, 213; 18; 2: 16, 247, 397; 8: 98, 122; 23: 271, 279, 285, 288; 9: 215; 30: 2, 3, 4, 5, 6, 8, 14, 23 та ін.; 24; 15: 118; 14: 17 зв./2], і *хотячи* [23: 273], *хотячися* [28: 2/3 зв.; 38: 47/2]; *хотьячи* [41: 228], *хотячі* [17];

чешучи [11: 435; 17];

шепчучи: «Корови, *шепчучи* губами, / Втикали морди в моріжок» [21 III: 389], *шепчучи* [37: 984; 25 II: 876; 17].

У працях В. М. Винницького дієприслівники *кажучи*, *тішучи*, *стогнучи* подано з виключно кореневим наголосом. На думку вченого, коренева акцентуація цих дієприслівників збігається з відповідними дієслівними формами теперішнього часу дійсного способу, починаючи з другої особи однини [5: 133].

Кінцева акцентуація у ряді випадків дієприслівників *тишучі*, *скачучі*, *хотячі* в давніх пам'ятках або в сучасній українській мові зумовлена впливом дієприслівників акцентного типу С.

Дієприслівник акцентного типу В *сто́гну́чи* у поезії І. Франка поряд із кореневим наголошенням набуває наголосу на суфіксальному голосному *-у-*, що пояснюється впливом форм інфінітива (*сто́гнати*).

Нові дієприслівникові форми *дріма́ючи, колиха́ючи, купа́ючи, куса́ючи, лама́ючи, маха́ючи, хапа́ючи, хотя́чи, щипа́ючи*, що виникли під впливом відповідних інфінітивних форм (з суфіксом *-а-*), отримали суфіксальну акцентуацію, тобто акцентуацію інфінітивів:

дріма́ючи [42: 360], «Соловейки, літаючи, / Все запам'ятали / Та ввечері, *дріма́ючи*, / І защебетали» [12 II: 338], «*Дріма́ючи*, я думаю: / а добре як, — що не на вітер...» [35 IV: 321], *дріма́ючи* [17];

колиха́ючи: «Теплий вітер цілує каштани, / *колиха́ючи* віти смутні» [34 V: 50], *колиха́ючи* [17];

купа́ючи [42: 360], «Не будуть жваві мотилі / Тепер, на ранішній зорі, / В росі *купа́ючись* живій, / Тебе хитать...» [12 I: 487], «Над нивами-приливами, / *Купа́ючи* мене, мав ластівку» [35 I: 61], *купа́ючи* [17];

куса́ючи [42: 360; 17];

лама́ючи: «І біг, *лама́ючи* перед собою / Колюче терня і густії кóрчі» [39 X: 406], «Ви осміяли заповіти, / Святі *лама́ючи* клятьби...» [12 II: 187], «...То вниз летить — на тин Андрієвого тата, / Не раз *лама́ючи* горожу...» [31 V: 22], «Коли ворожа бура налетіла, / *Ламáючи* і знищуючи все...» [31 V: 133], «Щодня новий, щодня в шуканні, / *Ламáючи* всі межі й грані, / Що світ поставив нам старий...» [31 V: 272], «Люблю, коли хвилі юрбою / шумують, *лама́ючи* лід...» [34 III: 19], «Наче хтось плаче, *лама́ючи* руки...» [34 IX: 212], *лама́ючи* [17];

маха́ючи [42: 360], «Ідуть, як артилерія важка, / *Маха́ючи* кропилами й хрестами...» [31 VIII: 109], «Чи шаблею *маха́ючи* кривою, / Чи спис піднявши у руці міцній» [31 VIII: 127], «...Що обіцяли нам жерці, / хрестом *маха́ючи* над нами...» [34 VIII: 14], «І вітряки нас проводжали, / крилом *маха́ючи* у тьмі» [34 VII: 150], *маха́ючи* [17];

хапа́ючи: «Злетілись гави і сороки, / Шпаки, чижі і горобці, / Регочуться, *хапа́ючись* за боки: / — Ну так! Удали молодці!» [10: 131], *хапа́ючи* [17];

щипа́ючи [17].

В українській мові цілий ряд дієприслівників акцентного типу С зберігає первісне кінцеве наголошення:

беру́чі [27: 58; 38: 18/4, 18/4 зв., 28/1, 29/2, 29/3, 33/4 зв., 49/1, 52/2 зв.; 23: 284; 9: 40 зв.; 7: 178]; *беру́чі* [41: 228; 3: 81], «...І зрештою, зрадив, коли поволі / Мій поїзд рушив, *беру́чі* розгон...» [31 II: 127], «...Що пісня в них, було, жаріє та іскриться, / За серце *беру́чі*» [31 V: 17], «Позичив їм дві тисячі червонців, / Процентів сорок *беру́чі* за рік...» [31 VIII: 126], «Як ви колись перейшли полями, / Нас *беру́чі* на долонечки вперті» [21 II: 295], «Згадай, як дише в словиточку, / Від злиднів *беру́чі* дари...» [21 III: 368], *беру́чі* [29: 32; 36: 44; 26: 49; 37: 52; 25 I: 94; 17], але *беру́чи* [42: 335];

блюю́чі [42: 346];

даючи́ [27: 212] і *да́ючи* [2: 446]; *даючи́* [42: 346; 41: 228], «В ту пору мати в гробі вже лежала — / Поквапилась, щоб встиду не дожить! / І поки мною зла судьба метала / З кутка в куток, не *даючи́* скінчить / Гімназії, нова доба настала / В домівці» [39 X: 206], «Гордо їде наш Бассім / Аж до самої цукорні, / Де Отман сидів проворний, / Позір *даючи́* за всім» [39 XII: 447], «І, певно, він / Однаково любив вас усіх трьох, / Коли не хтів вам двом зробити кривди, / Всю ласку *даючи́* одному...» [39 XV: 305], «Ми з вами, мов та буря на воді, / Що хвилино все вперед жене, спокою / ніде й ні в чому їй не *даючи́*» [35 III: 197], «... І, думці *даючи́* щасливих дар хвилин, / Слова шепоче...» [31 VI: 273], «Отож як хутором осівсь я в Ірпені, / Для сміху *даючи́* поживу Бажанові...» [31 V: 55], «Нарешті, пальця він до носа притулив, / Немовби *даючи́* якусь пересторогу...» [31 VII: 44], «І кожен ніби стовп, на місці скаменів, / Рукою *даючи́* наказ усім мовчати» [31 VII: 45], «І навіть часто їх із дому випихав, / Поради *даючи́* лишень у важких справах» [31 VII: 175], «Монроз на нього с шпагою напав, / Не *даючи́* і в гору подивитись...» [31 VIII: 143], «Аж от, належну *даючи́* пошану / І зборів президентів, й суддям, / І всім...» [31 VIII: 222], *даючи́* [29: 130; 36: 150; 26: 154; 37: 190; 17], «Струнки дівчата в одягах легких / Перлово-ніжний розписають сміх, / Як пісні, все *віддаючи́* роботі» [31 III: 57], «Ти Марса гнівного прийшла перемогти, / *Віддаючи́* його у руки Гіменею» [31 VII: 308], «Коли земний *віддаючи́* поклін / Вони торкались рук його закутих!» [21 III: 349], «Блискуче коло дам, / Одваги й пильності *додаючи́* ловцям...» [31 IV: 49], «Вів Ксьонз неголосну із шляхтою розмову / І, табакерку всім *подаючи́* чудову...» [31 VII: 103], «Досвідченість, одначе, він свою / І мудрість виявив, *подаючи́* поради...» [31 VII: 233], «Лакеї парами, одна одній услід, / Моторно увійшли, *подаючи́* до столу...» [31 VII: 294]. В. М. Винницький у своїй праці наводить дієприслівники *беручи́*, *даючи́* винятково з кінцевим наголошенням [6: 404];

ждучи́ [16: 45, 172]; «І знов ходила, / А мати плакала *ждучи́*» [40 II: 11], «А мати й спати не лягала, / Дочку вечерять дожидала / І тяжко плакала *ждучи́*» [40 II: 13], «Возлюбленику муз і грацій, / *Ждучи́* тебе, я тихо плачу / І думу скорбную мою / Твоїй душі передаю» [40 II: 279], «Ні привіту, ні одвіту; / Занудився я *ждучи́*...» [12 I: 461], «Нужу я світом, / Марно *ждучи́*, / Думку гадаю / Вдень і вночі» [12 I: 611 — двічі], «Але *ждучи́* журливої події, / Я не тужу, бо так тебе люблю...» [12 II: 141], «Хворий, всіми позабутий / Тужить, інших днів *ждучи́*» [12 II: 219], «А покладаються лише на власні сили, / Французів не *ждучи́*...» [31 VII: 202], «І, ворога в небі *ждучи́*, / прожектори крають простори, / мов рицарів древніх мечі...» [34 VIII: 75], «Та серце я зміцнив — за зброю взяв терпіння, / *Ждучи́* безжурно кращих днів...» [34 IX: 8], «Томськ тривожно слуха, / На постріли і вибухи *ждучи́*» [1 I: 147], «Сама побуть тим часом в дядька Гната, / Сміх червоних козаків *ждучи́*» [1 I: 141], *ждучи́* [17], але *ждучи* [42: 366], «І, не *ждучи* на свого мужа, / Посила слугу, того самого, / Що з ним скрито блуд гидкий творила...»

[39 XI: 329], «Вже смерті *ждучи* леда хвилі, / Старий і гріб собі копав / І, щоб з життя ослабонили, / Святих угодників благав» [39 XI: 475], «Ну що за диво? / Таж тисячі їх мруть щодня, / Спокійно мруть, від смерті *ждучи*, / Чого не мали від життя» [39 XIII: 107], «Не признався я тому попові, / Що вже кілька літ не п'ю горілки, / Та, не *ждучи* в нього розгрішення, / Я перехрестився й віддалився» [39 XIII: 342], «Мусим без тебе щоденно холонуту, / *Ждучи* від тебе, проклятого, золота...» [12 I: 609]. Як вважає В.М. Винницький, кінцевий наголос дієприслівникові форми на **-чи** мають тоді, коли у відповідних дієслівних формах теперішнього часу першої і другої особи множини наголос переміщується на закінчення: *ждати, ждемó* — *ждучі́* [5: 134]. На думку І.І. Огієнка, двоскладові дієприслівники на **-чи** завжди мають наголос на кінці слова:

ждучі́ [22: 215];

жуючі́ [38: 2/2 зв.]; «Витягують за куснем роти / І чорний хліб не *жуючі́*, ковтають» [1 I: 421], *жуючі́* [29: 174; 36: 200; 26: 200; 17];

зовучі́ [38: 13/1 зв., 18/2 зв., 27/2]; «Ми здолаємо в грізному герці, / бо, *зовучі́* нас до щастя доріг...» [34 VIII: 78], «...Як птах незнаний чорною стрілою / Перелетів зненацька над горою / І зник немовби *зовучі́* усіх / До обр'їв промінно-голубих» [31 IV: 164], «...Народ наш *зовучі́* голодним, голим, босим...» [31 V: 88], «Що булаву страшну він гудзювату мав / Для бою, *зовучі́* на жарт її Кропило» [31 VII: 179], *зовучі́* [17], але *звучи, зовучи* [42: 335];

клюючі́ [37: 352; 25 I: 661];

орючі́: «Розкує тих, що ви катували, / Що на вас же лихих цілий вік, *орючі́*, / Кров'ю-потом лани обливали!» [12 I: 469], «Хоч до політики волів би й не встрявати, / Попросту *орючі́* свій чесний переліг» [31 VII: 163], але *орючи* [42: 344], «...А ви вже ніколи / Не веренетеся на волю, / Будете орати / Мене стиха та *орючі́* / Долю проклинати» [40 II: 156], *орючі́* [17], *орючі́* [11: 261];

перучі́: «Та, котрої руки / Мов пучки рожі ніжні, запахущі, / Тепер надавлювать мозолі мусить / На пальцях, мелючи на жорнах збіжжя / Та хусти перучі́ у річці!» [39 X: 422], *перучі́* [37: 588; 25 II: 143; 17], але *перу́чи* [42: 335]. В.М. Винницький наводить дієприслівники *орючі́*, *перучі́* винятково з кінцевим наголосом [6: 404];

руючі́ [42: 331], *реву́чі* [37: 739; 17];

суючі́ [25 II: 580].

Випадки кореневого наголошування дієприслівника *даю́чи* в українській мові зумовлені впливом дієприслівників акцентного типу А та акцентного типу В, а дієприслівника *орю́чи*, на нашу думку, — впливом дієслів західного діалекту: *орю́, ореш*.

Перенесення наголосу на один склад вліво (або дефіналізація) у дієприслівниках *беру́чи, ждучи́, зовучи́, перу́чи*, яке відбито в граматиці С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, на нашу думку, відбулося за аналогією до форми третьої особи множини теперішнього часу (*беру́ть, ждуть, зовуть, перуть*):

жену́чи [42: 335].

Отже, в українській мові більшість дієприслівників на **-чи**, утворених від дієслів на **-ати, -е/-є**, послідовно зберігає первісне наголошення. Часткова втрата первісної акцентуації деякими з них зумовлена взаємовпливом дієприслівників різних акцентних типів та впливом акцентуації відповідних форм інфінітива і дієслівних форм третьої особи множини теперішнього часу.

1. *Бажан М.* Твори: У 4 тт. — К., 1984.
2. *Беринда П.* Лексикон словнороський Памва Беринди / Підгот. тексту до вид. і вступ. стат. В. В. Німчук. — К., 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом). — XL + 272 с.
3. *Верхратський І.* Про говір долівський. — К. — 1900. — Т. 35 — 36. — Кн. 3 — 4. — С. 1 — 128.
4. *Верхратський І.* Про говір батюків. — Львів, 1912. — 308 с.
5. *Виницький В. М.* Наголос у сучасній українській мові. — К., 1984. — 159 с.
6. *Виницький В. М.* Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Львів, 2002. — 578 с.
7. Вірші Климентія Зиновієва сина (кінець XVII — початок XVIII ст.) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1912. — Т. 7. — С. 1 — 215.
8. *Волкович І.* Розмышляньє о муцѣ Христа Спасителя нашего, 1631 // Резанов В. Драма українська. — К., 1926. — С. 91 — 127.
9. *Гаятовський І.* Ключ разумѣнія. — К., 1659 (стародрук).
10. *Глібов Л.* Твори. — К., 1962.
11. *Голоскевич Г.* Правописний словник. — 7-е вид. — К., 1930.
12. *Грабовський П.* Зібрання творів: У 3 тт. — К., 1959.
13. *Гулак-Артемівський П.* Байки, балади, лірика. — К., 1958. 1959.
14. Євангеліє учительное. — Евъє, 1616.
15. *Земка Т.* // Отроковский В.М. Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII в. — Пг., 1921. — С. 81 — 119.
16. *Зизаний С.* Казаньє святого Кирилла. — Вильно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови та літератури. — Львів, 1906. — Т.5. — С. 31 — 200.
17. Інтегрована лексикографічна система „Словники України”, версія 1.05 / НАН України Інститут мовно-інформаційних досліджень. — К, 2001 — 2005.
18. *Копистенський З.* Казаньє погребное. — К., 1625 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI — XVIII вв.: Всезбірка передмов до укр. стародруків. — К., 1924. — С. 110 — 126.
19. *Котляревський І.* Повне зібрання творів: У 2 тт. — К., 1952.
20. *Леся Українка.* Твори: У 5 тт. — К., 1951 — 1956.
21. *Малишко А.* Твори: У 3 тт. — К., 1956.
22. Митрополит Іларіон. Український літературний наголос. Мовознавча монографія. — Вінніпег, 1952. — 304 с.
23. *Могила П.* Проповідь про Хрест Спасителя і кожної людини. — К., 1632 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI — XVIII вв. — К., 1924. — С. 271 — 290.
24. Незвісний твір Клирика Острозького. — Острог, 1599. // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1906. — Т. 5. — С. 201 — 229.
25. Орфоепічний словник української мови. — К., 2001 — 2003. — Т. 1 — 2.
26. Орфоепічний словник. / Уклад. М. І. Погрібний. — К., 1984. — 629 с.
27. Острозький збірник. — Острог, 1588 (стародрук). Цифрами позначаються аркуші стародруку, цифровими індексами — рахунки (перший рахунок індексом не позначається).
28. Отпись на листь въ бозѣ велебного отца Ипатія. — Острог, 1598 (стародрук). При документуванні матеріалу з цієї пам'ятки перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.

29. *Погрібний М.* Словник наголосів української літературної мови. — К., 1964.
30. *Радивиловський А.* Огородок. — К., 1676 (стародрук).
31. *Рильський М.* Твори: У 10 тт. — К., 1960 — 1961.
32. *Скляренко В. Г.* З історії акцентуації дієприслівників української мови // Мовознавство. — 1991. — № 5. — С. 14 — 19.
33. *Скляренко В. Г.* Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — 342 с.
34. *Сосюра В.* Твори: У 10 тт. — К., 1970.
35. *Тичина П.* Твори: У 6 тт. — К., 1961 — 1962.
36. Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник — К., 1973.
37. Український орфографічний словник. — К., 2002. — 1016 с.
38. *Філялет Х.* Апокрисис. — Острог, 1598 (стародрук). При документуванні матеріалу з цієї пам'ятки перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.
39. *Франко І.* Твори: У 20 тт. — К., 1950 — 1956.
40. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 6 тт. — К., 1963 — 1964.
41. *Ogonowski E.* Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. — Lemberg, 1880. — 244 s.
42. *Smal-Stockyi S., Gartner T.* Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. — Wien, 1913.

Kateryna Tishechkina

THE ACCENT OF PARTICIPLES FORMED FROM -АТИ, -Е/-Є VERBS

Stress of participles in Ukrainian literary heritage of XVI — XVIII centuries, which are compared with stresses in contemporary modern literary language are investigated in the article.

The cases of divergence in stresses of participles are analyzed in details investigating evidences of the ancient Ukrainian literary heritage, dialectological works and Ukrainian dictionaries.

Keywords: stress, participle, accent paradigm.

Мовна мозаїка

Про що річ, якщо вжито СИРІЧ ?

У газетній періодиці натрапляємо на незвичне, маловідоме для багатьох читачів слово **сиріч**. Із контексту зрозуміло, що його вживають зі значенням пояснювальних (ототожнювальних) сполучників **тобто, або** та ін., пор.: *На ганку гурт журналістів, яких запросив на день відкритих дверей, сиріч на екскурсію, секретаріат Президента* (“Україна молода, 13 червня 2007); *А потім, куди ж їх “тикати” ті натовські бази — усі найкращі місця вже зайняті військовими базами Росії, сиріч Чорноморським флотом* (Україна молода, 14 лютого 2008).

Що це за сполучник і коли його доречно вживати? З історичних джерел дізнаємося, що **сиріч** — сполучник церковнослов'янського походження, утворений із **сн рѣчь**, тобто “це слово”. У тлумачному Словнику української мови його подано як пояснювальний, застарілий, із стилістичною позначкою іронічний (див. Т. IX, с. 199). Очевидно, саме тому його почали вживати в іронічних контекстах замість нейтральних пояснювальних сполучників **тобто, або** та ін.

Отже, пояснювальний (ототожнювальний) сполучник **сиріч** в українській мові доречно використовувати лише тоді, коли поясненню потрібно надати іронічного забарвлення.

Катерина Городенська